

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἐντεταλμένου Ὑφηγητοῦ
τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΚΡΙΒΟΥΣ ΠΑΡ' ΑΙΣΧΥΛΩ (Πέρσ. 338 - 343)
ΑΡΙΘΜΟΥ ΤΩΝ ΕΝ ΣΑΛΑΜΙΝΙ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΣΙΚΩΝ ΠΛΟΙΩΝ*

Ἡ βασιλομήτωρ Ἀτοσσα πληροφορεῖται τὴν πανωλεθρίαν τῶν Περσῶν κατὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν ἐκ τοῦ ἐπιστρέψαντος εἰς Σοῦσα ἀγγελιαφόρου. Τεταραγμένη ἐρωτᾷ περὶ τοῦ πλῆθους τῶν ἑλληνικῶν πλοίων :

Ἀτὰρ φράσον μοι τοῦτ' ἀναστρέψας πάλιν·
πόσον δὲ πλῆθος ἦν νεῶν Ἑλληνίδων,
ὥστ' ἀξιῶσαι Περσικῶ στρατεύματι
μάχην συνάψαι ναῦτοισιν ἐμβολαῖς;

335

Ὁ ἀγγελιαφόρος ἀπαντᾷ ὡς ἑξῆς :

Πλήθους μὲν ἂν σάφ' ἴσθ' ἑκατὶ βάρβαρον
ναυσὶν κρατῆσαι· καὶ γὰρ Ἑλλήσιν μὲν ἦν
ὁ πᾶς ἄριθμός ἐς τριακάδας δέκα
ναῶν, δεκάς δ' ἦν τῶνδε χωρὶς ἔκκριτος·
Ξέρξῃ δέ, καὶ γὰρ οἶδα, χιλιάς μὲν ἦν
ὧν ἦγε πλῆθος, αἱ δ' ὑπέροκοι¹ τάχει
ἑκατὸν δις ἦσαν ἑπτὰ θ'. ὧδ' ἔχει λόγος·

340

Οἱ στίχοι 338 (καὶ γὰρ Ἑλλήσιν...) ἕως 343 (ἑκατὸν δις ἦσαν ἑπτὰ θ') ἐτυχον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀρχαίου Σχολιαστοῦ δύο διαφόρων ἐρμηνειῶν.

Κατὰ τὰ Σχόλια, τὰ μὲν ἑλληνικὰ πλοῖα ἦσαν συνολικῶς τριακόσια

* Πβ. Antonios D. Papanikolaou, Aischylos über die Flottenstärke bei Salamis (Pers. 333 - 374). Rheinisches Museum 114, 1971, 217 - 226.

1. Οἱ κώδικες παρέχουν τὴν γραφὴν ὑπέροκομπος (ἐκ τοῦ ὑπέρ + κόμπος : «αἱ καθ' ὑπερβολὴν κομπάζουσαι, ὑπέρμετροι, ἐξαίρετοι»). Διὰ μετρικοῦς ὁμως λόγους ὁ Wakefield διώρθωσε τοῦτο εἰς ὑπέροκοι (ὑπέρ + κόπτω : «αἱ ὑπερβαίνουσαι πᾶν ὄριον [μέτρον], ἀκρατεῖς, ἀχαλίνωτοι, ἀλαζονικαί»).

(300), τὰ δὲ περσικὰ χίλια (1.000) : Α¹ «Καὶ γὰρ τοῖς Ἀθηναίοις μὲν ὁ πᾶς ἀριθμὸς τῶν νεῶν εἰς τριακάδας δέκα ἦν, ἥτοι τ’ νῆες ἦσαν. Ἐκ τούτων δὲ δέκα ἦσαν αἱ προηγούμεναι ὡς ἔκκριτοι καὶ βελτίονες καὶ ταχεῖαι. Τῷ δὲ Ξέρξῃ χιλιάς ἦν νεῶν, ὧν τινων τὸ πλῆθος ἦγεν. Ἀπὸ τούτων δὲ αἱ ἔκκριτοι καὶ ἀρισταὶ καὶ ὑπέροκοι καὶ ἐπαιρούμεναι διὰ τὸ εἶναι ταχεῖαι σς’...». Μ² «Ἐκ τῶν τ’ δέκα ἦσαν αἱ ἡγούμεναι ὡς βελτίονες».

Ὅμοιως ἡρμήνευσε τὸ χωρίον τοῦτο καὶ ὁ Blomfield³, τὸν ὁποῖον ἠκολούθησαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι φιλόλογοι⁴. Ἐσχάτως μάλιστα τὸ μὲν ὁ ἄγγλος φιλόλογος Broadhead⁵, τὸ δὲ ὁ γερμανὸς Kierdorf⁶, ἀσχοληθέντες ἐκ νέου περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο, δέχονται τὴν ἐρμηνείαν τῶν Σχολίων.

Κατὰ τὴν ἐτέραν ἐρμηνείαν ὁ ἀριθμὸς τῶν μὲν ἐλληνικῶν πλοίων ἀνῆρχετο εἰς τριακόσια δέκα (310), τῶν δὲ περσικῶν ἦτο ἀκριβῶς χίλια διακόσια ἑπτὰ (1.207)⁷.

1. Osc. Dähnhard, Scholia in Aeschyli Persas. Lipsiae 1894, σ. 112 καὶ 114 [στ. 340 κ.έ.].

2. Dähnhard, Scholia, ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 115 [στ. 343].

3. C. J. Blomfield, Aeschyli Persae. Notae et glossarium. Lipsiae 1823, σ. 132 : «Eodem modo computat Graecorum classem, quae ex 300 navibus conflata est, quarum celeres erant decem».

4. Bl. E. R. Langeus et G. Pinzgerus, Aeschyli Persae. Berolini 1825, ἐν Commentarius σ. 173· J. A. Hartung, Aeschylus’ Perser. Griechisch mit metrischer Übersetzung und prüfenden und erklärenden Anmerkungen. Leipzig 1853, σ. 43 (= τὰ μὲν ἐλληνικά πλοῖα 310, τὰ δὲ περσικά 1.000 [!])· ‘Ο J. W. Blakesley, Herodotus (Bibliotheca Classica), 2ος τόμ., London 1854, εἰς παρατήρησιν τοῦ χωρίου 7,89 τοῦ Ἡροδότου λέγει τὰ ἐξῆς : «It is quite certain that the ten select ships here are not exclusive of the 300, and it is almost so that the 207 of the Persian armament is intended to stand in the same relation to the whole as the ten of the allies to their fleet»· W. W. Tarn, The Fleet of Xerxes. The Journal of Hellenic Studies 28, 1908, 203· A. W. Gomme, An Historical Commentary on Thucydides. Oxford 1950, 1ος τόμ., σ. 234 κ.έ.· ‘Ο A. R. Burn (Persia and the Greeks. The Defence of the West, 546-478 B.C., London 1962, σ. 331) γράφει τὰ ἐξῆς : «Therefore, for these detailed figures, he believed that he had something to go on, a part from wishing to equal the figures given by Aeschylus, who probably really included the 207 ‘fast’ ships in his total of 1.000», ἐν δὲ τῇ σ. 442 : «Aeschylus gives a round 300, plus a separate ten, probably the defence squadron at Aigina».

5. H. D. Broadhead, The Persae of Aeschylus. With introduction, critical notes and commentary. Cambridge 1960, σ. 115, στ. 339-340 : «...But the decisive argument is the phrase ὁ πᾶς ἀριθμὸς, “the total number”. It is strange to give the total as 300 and then, “but there were ten others!”».

6. W. Kierdorf, Erlebnis und Darstellung der Perserkriege. Studien zu Simonides, Pindar, Aeschylus und den attischen Rednern. Göttingen. Hypomnemata 16, 1966, 67.

7. Πβ. Fr. H. Bothe, Aeschyli Dramata. Lipsia 1805, σ. 175 κ.έ.· Chr. G. Schütz, Aeschyli tragoediae, quae supersunt, τόμ. 1ος, Londini 1823, σ. 416,

Ἡ διαφορὰ ἀπόψεων προκύπτει ἐκ τῆς διαφόρου ἐρμηνείας τῶν λέξεων: ὁ πᾶς ἀριθμός (στ. 339), πλῆθος (στ. 342), τῶνδε χωρὶς (στ. 340), δ' (στ. 340) καὶ μὲν - δὲ (στ. 341 κ.έ.).

Οἱ φιλόλογοι οἱ ἀποδεχόμενοι τριακόσια (300) καὶ χίλια (1.000) πλοῖα, ἀντιστοίχως, ἀντιλαμβάνονται τὴν φράσιν ὁ πᾶς ἀριθμός ὡς σαφέστατα μαθηματικὴν καὶ ἐρμηνεύουν «ὁ συνολικὸς ἀριθμός, τὸ σύνολον τῶν...». Κατὰ συνέπειαν θεωροῦν τὴν λέξιν πλῆθος ὡς συνώνυμον τοῦ ὁ πᾶς ἀριθμός. Ἐν συνεχείᾳ ἐκλαμβάνουν τὸ τῶνδε ὡς γενικὴν διαιρετικὴν λόγῳ τοῦ προηγουμένου δεκάς, τὸ δὲ χωρὶς θεωροῦντες ὡς ἐπίρρημα συνδέουν κατ' ἀνάγκην πρὸς τὸ ἐπίθετον ἔκκριτος. Τέλος τὰ δ' (στ. 340), μὲν - δὲ (στ. 341 κ.έ.) ἐρμηνεύουν ἀντιθετικῶς.

Ἡ ὁμάς φιλόλογων ἡ ἀποδεχομένη μεγαλύτερον ἀριθμὸν πλοίων (τριακόσια δέκα [310] καὶ χίλια διακόσια ἑπτὰ [1.207]) ἐννοεῖ τὴν λέξιν πλῆθος (στ. 342) ὡς «τὸ πλεῖστον μέρος, τὸ κυρίως σῶμα», κατ' ἀκολουθίαν δὲ ὁμοίως καὶ τὴν φράσιν ὁ πᾶς ἀριθμός. Εἴτα συνδέουσα τὸ χωρὶς πρὸς τὸ τῶνδε ἐρμηνεύει ὡς πρόθεσιν, «πλὴν τούτων», τὰ δ' (στ. 340), μὲν - δὲ (στ. 341 κ.έ.) ὡς συμπλεκτικούς συνδέσμους καὶ μόνον τὸ Ἑλληνισμὸν μὲν (στ. 338) — Ξέρξης δὲ (στ. 341) θεωρεῖ ἀντιθετικῶς.

στ. 338: Th. Stanleii, Commentarius in Aeschyli tragoedias. Halis Saxonum 1832, σ. 260 κ.έ., στ. 341: D. W. Turner, Notes on Herodotus, original and selected from the best commentators. Oxford 1848, σ. 352: Fr. Blass, Demosthenes Rede vom Kranze. Leipzig 1890, σ. 142, ὑπόσμη. N. Wecklein - Eὐγ. Ζωμαρίδου, Αἰσχύλου Δράματα σωζόμενα καὶ ἀπολωλότων ἀποσπάσματα. Μετὰ ἐξηγητικῶν καὶ κριτικῶν σημειώσεων, τόμ. 1ος. Λιψία 1891, σ. 147 κ.έ., στ. 342 κ.έ.: A. Hauvette, Herodote. Historien des Guerres Médiques. Paris 1894, σ. 312 κ.έ.: A. Westermann, Ausgewählte Reden des Demosthenes. Erklärt von A. W., 7η ἐκδ., bearbeitet von E. Rosenberg, 2ος τόμ., Berlin 1903, σ. 151, ὑπόσμη., στ. 2: R. Macan, Herodotus. The seventh, eighth and ninth books. London 1908, τόμ. 2ος, σ. 150, ὑπόσμη. 5: K. J. Beloch, Griechische Geschichte, 2α ἐκδ. II 2 (ἀνατύπ.), Strassburg 1931, σ. 66 καὶ 67 κ.έ.: W. S. Teuffel - N. Wecklein, Aeschylus Perser, 4η ἐκδ., Teubner - Leipzig - Berlin 1922, σ. 40, ὑπόσμη., στ. 337 - 343: W. W. How - J. Wells, A Commentary on Herodotus with Introduction and Appendixes, τόμ. 2ος, Oxford 1928, σ. 160 καὶ 363: P. Mazon, Eschyle, τόμ. 1ος, Paris 1931, σ. 74: Γ. Α. Παπαντωνίου, Προβλήματα περὶ τὴν συγγραφὴν τοῦ Ἡροδότου. Ἐν Ἀθῆναις 1949, σσ. 84 - 114: F. M. Pontani, Eschilo I. Persiani Introduzione, Commento e Analisi Metrica. Roma 1951, σ. 70: G. Italie, Aeschylus' Persen. Leiden 1953, σ. 63, ὑπόσμη., στ. 340 κ.έ.: N. G. L. Hammond, The Battle of Salamis. The Journal of Hellenic Studies 76, 1956, 40: A. Sidgwick, Aeschylus Persae. With Introduction and Notes. Oxford 1959, σ. 22 καὶ 64 κ.έ.: P. Groeneboom, Aischylos' Perser. Zweiter Teil Kommentar. Göttingen 1960, σ. 83: L. Roussel, Eschyle. Les Perses. Text, traduction, commentaire. Montpellier 1960, σ. 134 κ.έ.: C. Hignett, Xerxes' Invasion of Greece. Oxford 1963, σ. 345: D. Korzeniewski, Aischylos. Die Perser. Bamberg 1966, Vorbereitungsheft, σ. 23.

Πρὶν ἢ χωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐν λόγῳ στίχων, παραθέτομεν ἐκ τῆς λοιπῆς ἀρχαίας Γραμματείας τὰς σχετικὰς πρὸς τὰς ἐν Σαλαμῖνι ναυτικὰς δυνάμεις τῶν ἐναντίων μαρτυρίας¹:

ἑλληνικὰ πλοῖα		περσικὰ πλοῖα	
Αἰσχύλος, Πέρσαι 338 - 343	↗300 ἢ ↘310		↗1.000 ἢ ↘1.207
Ηρόδοτος 8,48· 82	378	7,89· 184	1.207
Κτησίας, Περσικά 30 (Fr. Gr. Hist.)	700	Περσικά 27 (Fr. Gr. Hist.)	1.000
		30 » » » «ταῦς	
		... ὅπὲρ τὰς χιλίας»	1.000
Πλάτων	—	Νόμοι 699 B πλείονα ἢ	1.000
		(«χιλίων καὶ ἔτι πλεόνων»)	
Δημοσθένης, Περί τ. Συμμ. (14),29	200	(κατεστράφησαν	1.000)
Δημοσθένης, Περί τ. Στεφ. (18),238	300		
Ίσοκράτης	—	↗Πανηγ. (4),93 ,97 ,118 ↘Παναθ. (12),49	1.200
Διοδώρος Σικελιώτης 11,3,7	320	πλείονα ἢ	1.200
Κικέρων, in Verrem Act. II 1,18 (48)		ἀποστολὴ πρὸς τὴν Δῆλον	1.000
Κορνήλιος Νέπωσ, 2 (Them.) 3,2	300	2 (Them.) 2,5	1.200

⁷Εκ τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν παρατηροῦμεν ὅτι οἱ μόνοι ἀναφέροντες τὸν στρογγυλὸν ἀριθμὸν χίλια (1.000) διὰ τὰ περσικά πλοῖα εἶναι ὁ Κτησίας καὶ ὁ Κικέρων. Ὁ Κτησίας μνημονεύει τὸν ἀριθμὸν τοῦτον κατὰ τὴν ἀνα-

1. Εἰς τὸν πίνακα τοῦτον δὲν συμπεριελάβομεν τὸ χωρίον 1,74,1 τοῦ Θουκυδίδου: «...τρία τα ὠφελιμώτατα ἐξ αὐτὸ παροσχόμεθα, ...ναῦς μὲν γε εἰς τὰς τετρακοσίας ὀλίγῃ ἐλάσσονι τῶν δύο μοιροῖν, Θεμιστοκλέας δὲ ἄρχοντα, ὅς αὐτῶτάσας ἐν τῷ στενῷ ναυμαγήσῃ ἐγένετο, ...», διότι χειρογράφα τινα ἀντὶ τοῦ αὐτοῦ τετρακοσίας παρέχουν τὴν γραφὴν *τριακοσίας*. Πλείονα περὶ τούτου ἰδὲ παρὰ G o m m e, ἐνθ' ἄνωγται. Μνημονεύετον δ' ἐνταῦθα ὅτι κατὰ τὸν Λυσίαν (Ἐπιτῷφ. 27) ὁ Ξέρξης ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ χιλίων διακοσίων (1.200) πλοίων· ὅτε ὁμοῦς οὗτος ἐπλευσεν εἰς τὸ Φάληρον, εἶχε χίλια (1.000) πλοῖα (Ἐπιτῷφ. 32).

χώρησιν τῶν πλοίων ἐκ τῆς περσικῆς Ἐπικρατείας¹. Ἀναφερόμενος ὁμοίως εἰς τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν γράφει ὅτι ὑπὲρ τὰ χίλια ἔλαβον μέρος². Ἡ μαρτυρία τοῦ Κικέρωνος δὲν πρέπει νὰ ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, διότι αὕτη δὲν ἀφορᾷ ἀμέσως εἰς τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν, ἀλλ' εἰς ἀποστολὴν πρὸς τὴν Δῆλον³. Αἱ λοιπαὶ πηγαί, ἀντιθέτως, ἀναφέρουν εἴτε πλείονα τῶν χιλίων (1.000)⁴ εἴτε τὸν στρογγυλὸν ἀριθμὸν χίλια διακόσια (1.200)⁵ εἴτε καὶ ἔτι πλείονα⁶. Ὁ Ἡρόδοτος μάλιστα μνημονεύει εἰς δύο χωρία⁷ τὸν ἀριθμὸν χίλια διακόσια ἑπτὰ (1.207), δηλαδὴ τὸ σύνολον, τὸ ὁποῖον καὶ παρ' Αἰσχύλῳ προκύπτει⁸, ἐὰν προσθέσῃ τις τοὺς διὰ τῶν μὲν - δὲ (στ.

1. Περσικά 27 (Fr. Gr. Hist.) ἢ 23 (Müller) «Ξέρξης δὲ συναγείρας στρατιὰν Περσικὴν ἄνεν τῶν ἀρμάτων ὀγδοήκοντα μυριάδας καὶ τριῆρεις χιλίας, ἤλανεν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, ζευγνύς τὴν Ἀβύδον».

2. Περσικά 30 (Fr. Gr. Hist.) ἢ 26 (Müller) «εἴτα ναυμαχία Περσῶν καὶ Ἑλλήνων γίνεται, Περσῶν μὲν ναὺς ἐχόντων ὑπὲρ τὰς χιλίας, στρατηγούντος αὐτοῖς Ὀνόφα, Ἑλλήνων δὲ ἑπτακόσιος». Σημειωτέον ὅτι φιλόλογοί τινες (ὡς π.χ. οἱ Schütz, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 417, στ. 339, Hignett, ἐνθ' ἄνωτ., Appendix I, σ. 345, Pontani, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 70, στ. 337-344, Groeneboom, ἐνθ' ἄνωτ., II, σ. 84), δεχόμενοι τὴν πρώτην ἐρμηνείαν (= χίλια πλοῖα, δι' ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς λόγους δὲν ἀναφέρουν τὸ χωρίον τοῦτο (ὑπὲρ τὰς χιλίας), ἀλλ' ἕτερον τοῦ Κτησίου (βλ. ἄνωτ., ὑποσημ. 1) ἀφορῶν εἰς τὴν ἐκ τῆς περσικῆς Ἐπικρατείας ἀναχώρησιν τοῦ Ξέρξου.

3. In Verrem Act. II 1,18 (48) ... Delum atque ibi Apollinem Dianamque peperisse. qua ex opinione hominum illa insula eorum deorum sacra putatur, tantaque eius auctoritas religionis et est et semper fuit, ut ne Persae quidem cum bellum toti Graeciae dis hominibusque indixissent et mille numero navium classem ad Delum appulissent, quicquam conarentur aut violare aut attingere.

4. Πλάτ. Νόμοι 699 B («καὶ κατὰ θάλατταν δ' αὖ πᾶσαν ἀπορίαν ἐώρων σωτηρίας, νῶν χιλίων καὶ ἔτι πλεόνων ἐπιφερομένων»).

5. Ἰσοκρ. Πανηγ. (4),93 «... προσπλεουσῶν δὲ τριῶν διακοσίων καὶ χιλίων καὶ πεζῆς στρατιᾶς ἀναριθμήτου μελλούσης εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσβάλλειν, ...». 97 «... ἀλλὰ πρὸς χιλίας καὶ διακοσίας τριῆρεις μόνον διανανμαχεῖν ἐμέλλησαν». 118 «... καὶ διακοσίαις καὶ χιλίαις νανσὶν περιπλέοντας ...». Κορνήλ. Νέπ. 2 (Them.), 2,5 huius enim classis mille et ducentarum navium longarum fuit, ...

6. Διόδ. Σικελ. 11,3,7 «ῥηιμύθησαν δὲ τῆς πεζῆς δυνάμεως μυριάδες πλείους τῶν ὀγδοήκοντα, νῆες δὲ αἱ σύμπασαι μακροὶ πλείους τῶν χιλίων καὶ διακοσίων, καὶ τούτων Ἑλληνίδες τριακόσιαι καὶ εἴκοσι, ...». Ἰσοκρ. Παναθ. (12),49 «Χρόνῳ δ' ὕστερον γενομένου τοῦ Περσικοῦ πολέμου καὶ Ξέρξου τοῦ τότε βασιλεύοντος τριῆρεις μὲν συναγαγόντος τριακοσίας καὶ χιλίας, ...».

7. 1,89 «Τῶν δὲ τριηρέων ἀριθμὸς μὲν ἐγένετο ἑπτὰ καὶ δεκάσιαι καὶ χίλιαί, ...». 184 «Μέχρι μὲν νυν τούτου τοῦ χώρου (ἐνν. Ἀρτεμισίου) καὶ Θερμοπυλῶν ἀπαθῆς τε κακῶν ἢ ὁ στρατός, καὶ πλῆθος ἢ τῆνικαῦτα ἔτι, ὥς ἐγὼ συμβαλλόμενος εὐρίσκω, τῶν μὲν ἐκ τῶν νῶν τῶν ἐκ τῆς Ἀσίας, ἐουσέων ἑπτὰ καὶ δεκάσιαι καὶ χιλίων, ...».

8. Ἡ συμφωνία αὕτη μεταξὺ Αἰσχύλου καὶ Ἡρόδοτου ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν περσικῶν πλοίων δὲν εἶναι βεβαίως τυχαία. Ἀναμφιβόλως ὁ Ἡρόδοτος ἐγνώριζε τὴν τραγῳδίαν «Πέρσας» τοῦ Αἰσχύλου (περὶ τούτου βλ. F. Jacoby, Herodotus [7], ἐν RE Suppl. II (1913), στ. 406 καὶ Hignett, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 29.

341 κ.έ.) συνδεομένων ἀριθμοὺς χίλια (1.000) καὶ διακόσια ἑπτὰ (207) καὶ δὲν θεωρήσῃ τὸν ἀρχικῶς ἀναφερόμενον ἀριθμὸν χίλια (1.000) ὡς γενικὸν σύνολον, τοῦ ὁποῖου ὁ δεῦτερος ἀριθμὸς διακόσια ἑπτὰ (207) θὰ ἦτο μέρος ¹. Πρὸς τοῦτοις ὁ Ἡρόδοτος ἐν τῷ χωρίῳ 8,66 νομίζει («ὥς μὲν ἔμοι δοκέειν») ὅτι, παρὰ τὰς ἀπωλείας τοῦ περσικοῦ στόλου εἴτε ἔνεκα τρικυμίας εἴτε ἔνεκα καταστροφῆς αὐτοῦ εἰς τὸ Ἀρτεμίσιον, ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων ἐν Σαλαμῖνι δὲν ἦτο μικρότερος, διότι τὰ ἀπολεσθέντα ἀντικατέστησαν οἱ Μηλιεῖς, Δωριεῖς, Λοκροὶ καὶ Βοιωτοί, καὶ μάλιστα οἱ Καρύστιοι, Ἄνδριοι, Τήνιοι καὶ λοιποὶ νησιῶται, οἵτινες ἠκολούθησαν τὸν Ξέρξην ². Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἐνταῦθα δὲν ἠδύνατο νὰ δώσῃ ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν ἐν Σαλαμῖνι περσικῶν πλοίων, ἀλλὰ ἐμμένει ἀπλῶς εἰς τὸν ἤδη ὑπ’ αὐτοῦ μνημονευθέντα ἀριθμὸν χίλια διακόσια ἑπτὰ (1.207).

Ὁ ἀριθμὸς χίλια διακόσια ἑπτὰ (1.207) τῶν περσικῶν πλοίων, ὡς δεικνύει ὁ ἀνωτέρω πίναξ, δὲν ἀμφισβητεῖται καθ’ ὅλην τὴν Ἀρχαιότητα, ἀλλ’ ἀπλῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στρογγυλεῖται. Ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατόν, ἐρμηνεύοντες τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τοῦ Αἰσχύλου, νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ περσικὸς στόλος συνολικῶς ἀπετελεῖτο ἐκ χιλίων (1.000) μόνον πλοίων, διότι οὕτω θὰ ἀντετιθέμεθα εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν συγγραφέων τῆς Ἀρχαιότητος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν μεγάλως κυμαίνεται κατὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, μὴ συμφωνοῦντας πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου δοθέντα ἀριθμὸν τριακόσια (300) ἢ τριακόσια δέκα (310), καίτοι θὰ ἦτο μᾶλλον εὐκολώτερον νὰ διαπιστωθῇ οὗτος ἢ ὁ περσικὸς. Αἱ μαρτυρίαι κυμαίνονται μεταξύ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διακοσίων (200) καὶ ἑπτακοσίων (700) πλοίων. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρων εἰς δύο χωρία ³ τὸν ἀριθμὸν τριακόσια ἑβδομήκοντα ὀκτὼ (378) πλοῖα δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸν Αἰσχύλον (τριακόσια [300] ἢ τριακόσια δέκα [310]).

Παρ’ Αἰσχύλῳ ὁ ἀγγελιαφόρος ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸν τῶν περ-

1. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς ἀριθμοὺς τριακόσια (300) καὶ δέκα (10) τῶν ἑλληνικῶν πλοίων.

2. 8,66 «Ὡς μὲν ἔμοι δοκέειν, οὐκ ἐλάσσονες ἔοντες ἀριθμὸν ἐσέβαλον ἐς τὰς Ἀθήνας κατὰ τε ἡπείρου καὶ τῆσι νηυσὶ [ἀπικόμενοι], ἢ ἐπὶ τε Σηπτιάδα ἀπικόοντο καὶ ἐς Θερμοπύλας. Ἀντιθήσω γὰρ τοῖσι τε ὑπὸ τοῦ χειμῶνος αὐτῶν ἀπολομένοισι καὶ τοῖσι ἐν Θερμοπύλῃσι καὶ τῆσι ἐπ’ Ἀρτεμισίῳ ναυμαχίῃσι τοῖσδε τοὺς τότε οὐκ ἔπομένους βασιλεῖ, Μηλίας καὶ Δωριέας καὶ Λοκροὺς καὶ Βοιωτοὺς πανστρατὶ ἑπομένους πλὴν Θεσπίων τε καὶ Πλαταιῶν, καὶ μάλα Καρυστίους τε καὶ Ἀνδρίους καὶ Τηνίους τε καὶ τοὺς λοιποὺς νησιώτας πάντας, πλὴν τῶν πέντε πολλῶν τῶν ἐπεμνήσθην πρότερον τὰ οὐνόματα. Ὅσῳ γὰρ δὴ προέβαινε ἐσωτέρω τῆς Ἑλλάδος ὁ Πέρσης, τοσούτῳ πλέω ἔθνεά οἱ εἶπετο».

3. 8,48 «ἀριθμὸς δὲ ἐγένετο ὁ πᾶς τῶν νεῶν, πάρεξ τῶν πεντηκοντέρων, τριηκόσια καὶ ἑβδομήκοντα καὶ ὀκτώ». 82 «... τὸ ναυτικὸν τοῖσι Ἑλλήσι ἐς τὰς ὀγδώκοντα καὶ τριηκοσίας νέας· δύο γὰρ δὴ νεῶν τότε κατέδεε ἐς τὸν ἀριθμόν».

σικῶν πλοίων διαβεβαιῶν (καὶ γὰρ οἶδα, στ. 341) ὅτι γνωρίζει ἀκριβῶς τοῦτον. Διὰ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα οὗτος χρησιμοποιεῖ τὴν πρόθεσιν ἐς (στ. 339), ἵνα δηλώσῃ ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἀνήρχετο εἰς (ἢ ἦσαν περίπου) τριακόσια (300), ὑπολογίζων κατὰ προσέγγισιν τὸ μέγεθος τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου. Ὁ Αἰσχύλος ψυχολογικῶς ποιεῖ τοῦτο, διότι μειώνων σκοπῶς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἑλληνικῶν πλοίων ὑπογραμμίζει ἔτι περισσότερον τὴν ἀνδρείαν τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἐνίκησαν τὴν ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν ναυτικὴν δύναμιν τῶν Περσῶν.

Μεγαλυτέρας διακυμάνσεις εἰς τὰς μαρτυρίας περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑλληνικῶν πλοίων εὐρίσκομεν εἰς τοὺς ρήτορας. Ὁ Δημοσθένης λέγει ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἀπετελεῖτο ἐκ διακοσίων (200) τριήρων, αἱ ὁποῖαι κατέστρεψαν χιλίας (1.000) ναῦς τοῦ Ξέρξου¹. Ἀντιθέτως εἰς ἕτερον λόγον αὐτοῦ ὁ ρήτωρ ἀναφέρει ὅτι τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἦσαν τριακόσια (300)².

Τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς πράττει ὁ Κτησίας, ὁ ἱατρὸς τῆς περσικῆς Αὐλῆς: οὗτος μειώνων τὸν ἀριθμὸν τῶν περσικῶν πλοίων («ὕπὲρ τὰς χιλίας») καὶ αὐξάνων τὸν ἀριθμὸν τῶν ἑλληνικῶν εἰς ἑπτακόσια (700)³ θέλει νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἥτταν τῶν Περσῶν, κολακεύων οὕτω τὴν περσικὴν Αὐλὴν.

Αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἐπιτρέπουν τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν πλοίων παρεδόθη ποικίλως: ἡ μνεῖα τοῦ μικροτέρου ἢ μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ ἐσχετίζετο πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ συγγραφέως. Διὰ τὸν περσικὸν στόλον, ἀντιθέτως, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι εἰς ἀριθμὸς μεγαλύτερος τοῦ χιλία (1.000) εἶναι ἀσφαλὴς καὶ ὁ ἀριθμὸς περὶ τὸν χιλία διακόσια (1.200) εἶναι λίαν πιθανός. Ὅθεν ἡ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου περὶ χιλίων διακοσίων ἑπτὰ (1.207) πλοίων εἶναι διὰ τοῦτο αὐθεντικὴ.

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ χωρίον τοῦ Αἰσχύλου. Ἐν στ. 333 κ.έ. ἐρωτᾷ ἡ Ἄτοσσα τὸν ἀγγελιαφόρον περὶ τοῦ πληθους τῶν ἑλληνικῶν πλοίων.

1. Δημ. 14 (Περὶ τ. Συμμ.), 29 «Οἶδε μὲν γε διακοσίαις τριήρεσιν, ὧν ἑκατὸν παρεσχόμεθ' ἡμεῖς, τοὺς προγόνους αὐτοῦ χιλίας ἀπολέσαντας ναῦς, ἀκούσεται δὲ τριακοσίας αὐτοὺς ὑμᾶς νῦν παρεσκευασμένους τριήρεις».

2. Δημ. 18 (Περὶ τ. Στεφ.), 238 «...πρώτων μὲν ἀγνοεῖς ὅτι καὶ πρότερον τῶν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων ἀγωνισαμένων τριήρων, τριακοσίων οὐσῶν τῶν πασῶν, τὰς διακοσίας ἢ πόλιν παρέσχετο, ...». Σημειωτέον ὅτι οὐχὶ ὀρθῶς πράττουν φιλόλογοι τινες παραπέμποντες καὶ εἰς τὸ χωρίον Δημ. 14 (Περὶ τ. Συμμ.), 13 (ναῦς δὲ τριακοσίας), διότι ὁ Δημοσθένης ἐνταῦθα δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τοὺς Ἀθηναίους, ὅπως ἀποκτήσωσιν ἰσχυροτέραν ναυτικὴν δύναμιν ἐν ὧν κινδύνου μᾶς νέας μεγαλυτέρας κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείας τοῦ Ἀρταξέρξου τοῦ Γ'. Βλ. καὶ ἄνωτ., ὑποσημ. 1.

3. Βλ. σ. 362, ὑποσημ. 2.

Ἀπαντῶν ὁ ἀγγελιαφόρος ἀναφέρει παραδόξως ὄχι μόνον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐλληνικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν περσικῶν πλοίων, περὶ τοῦ ὁποίου οὐδόλως ἠρώτησεν ἢ βασίλισσα. Ἐπίσης ὁ ἀγγελιαφόρος δὲν ἀπαντᾷ συνοπτικῶς, ἀλλὰ μὴκύνει τὸν λόγον οἰοῦναι ἀπολογούμενος. Ἀρχίζει μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ἔνεκα τοῦ πλήθους θὰ ἔπρεπεν ἀσφαλῶς νὰ ἔχη ὑπερισχύσει ὁ βαρβαρικὸς στόλος («πλήθους μὲν ἂν σάφ’ ἴσθ’ ἑκατὶ βάρβαρον ναυσὶν κρατῆσαι», στ. 337 κ.έ.), ἀκολούθως δὲ συμπληροῖ «μή σοι δοκοῦμεν τῇδε λειψθῆναι μάχη;», στ. 344 — ἐνταῦθα χρησιμοποιοῖ τὸ α’ πρόσωπον πληθυντικοῦ, ὡς ἐὰν ἤθελε νὰ δικαιολογήσῃ τὸν κύριον αὐτοῦ καὶ γενικῶς ὁλόκληρον τὸν περσικὸν στόλον. Ὁ ποιητής, μὴ θέλων νὰ συντρίψῃ ἠθικῶς τὴν βασιλομήτορα Ἄτοσσαν, δὲν ἐπιρρίπτει τὴν εὐθύνην τῆς καταστροφῆς τοῦ περσικοῦ στόλου εἰς τὴν ἀπειρίαν καὶ τὴν ἀδεξιότητα τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Ξέρξου, ἀλλ’ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι «δαίμων» τις κατέφθειρε στρατόν» (στ. 345). Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκολουθεῖ ἡ φράσις «θεοὶ πόλιν σφάζουσι Παλλάδος θεᾶς» (στ. 347), ἥτις καθιστᾷ τοὺς θεοὺς ὑπευθύνους διὰ τὴν ἦταν ἐκείνην. Οὕτως ὁ ἀγγελιαφόρος δίδει λύσιν τινὰ εἰς τὸ ἐν στ. 337 κ.έ. τεθὲν πρόβλημα καὶ κλείει τὸν ἀπολογητικὸν χαρακτηρὸς λόγον αὐτοῦ. Μετὰ ταῦτα, πλὴν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐλληνικῶν πλοίων, ἀναφέρει καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν περσικῶν, ἔνθα εὐρίσκομεν τὴν ἐξῆς ἀντιστοιχίαν :

1) Καὶ γὰρ Ἑλλῆσιν μὲν...	Ξέρξῃ δέ,...
2) ἐς	καὶ γὰρ οἶδα
3) ἐς τριακάδας δέκα	χιλιάς μὲν ἦν
4) δεκάς δ’ ἦν	ἐκατὸν δις ἦσαν ἐπτὰ θ’.
5) ἔκκροτος	αἱ δ’ ὑπέροκποι τάχει
6) δ’ ἦν τῶνδε χωρὶς	μὲν - δέ (στ. 341 κ.έ.)
7) ὁ πᾶς ἀριθμὸς	πλήθος (στ. 342).

Εἰς τὰς ἀντιστοιχίας ταύτας παρατηροῦμεν ὅτι :

- 1) ὁ ποιητής ἀντιπαρατάσσει τὰς ἀντιπάλους δυνάμεις,
- 2) προκειμένου περὶ τῶν ἐλληνικῶν πλοίων δηλοῦναι ὁ ἀριθμὸς διὰ τοῦ ἐς «περίπου ἢ ἀνερχόμενος εἰς», ἐν ᾧ περὶ τῶν περσικῶν ὁ ἀριθμὸς ἰσχύει ὡς βέβαιος,
- 3) καὶ 4) δίδονται οἱ ἀριθμοὶ τῶν πλοίων,
- 5) ἀμφοτέροι οἱ στόλοι διαθέτουν εἰδικῶς ἐκλεκτά, ταχέα πλοῖα,
- 6) ἡ σύνδεσις τῶν ἀριθμῶν γίνεται διὰ τῶν δ’, μὲν - δέ, καθ’ ἣν εἶναι ἀσαφὲς ἂν ὁ δὲ ἐνεργεῖ ἀντιθετικῶς ἢ συμπλεκτικῶς,
- καὶ 7) ὁ πᾶς ἀριθμὸς κεῖται ἰσοδύναμος πρὸς τὸ πλήθος. Ἐν τούτοις παραμένει εἰσέτι ἄλυτον τὸ πρόβλημα ἂν διὰ τούτων νοεῖται «ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς» ἢ «τὸ πλεῖστον μέρος, τὸ κυρίως σῶμα». Ἄν ἦτο δυνατὴ ἡ σημα-

σία τοῦ ὁ πᾶς ἀριθμὸς «τὸ πλείστον μέρος, τὸ κυρίως σῶμα», δὲν θὰ ὑπῆρχε μόνον συμφωνία πρὸς τὰς μαρτυρίας τοῦ Ἡροδότου, ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἱκανοποιεῖ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν λογικὴν τῶν φράσεων τοῦ ἀγγελιαφόρου καὶ θὰ ἡμῆνευεν ἀρκούντως τὴν δομὴν τοῦ χωρίου τούτου. Ἐπειδὴ οὗτος βεβαίως θέλει νὰ δείξῃ εἰς τὴν βασιλίσσαν ὅτι ὁ στόλος τῶν Περσῶν εὐρίσκετο πρὸ τῆς Σαλαμῖνος ἐν πλήρει ἐτοιμότητι (πβ. τὴν ἐρώτησιν τῆς Ἀτόσσης : «πόσον δὲ πλήθος ἦν νεῶν Ἑλληνίδων, | ὥστ' ἀξιώσαι Περσικῶ στρατεύματι | μάχην συνάψαι ναῖοισιν ἐμβολαῖς;», στ. 334 - 336· προσέτι πβ. στ. 337 *πλήθους μὲν*... καὶ στ. 342 *ὣν ἦγε πλήθος*), ἀποφεύγει νὰ μειώσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν περσικῶν πλοίων, δεδομένου ὅτι τὸ περσικὸν χαρακτηρισμὸς διὰ τοῦ πλήθους (τῆς ἀφθονίας)¹. Ἐκτὸς τούτου πειστικώτερα εἶναι ἢ ἁποψις ὅτι θεὸς τις ὤφειλε νὰ εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἥτταν τῶν Περσῶν (στ. 345 κ.ε.). Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ὁ ἀριθμὸς τριακόσια δέκα (300 + 10) πρὸς τὸν ἀριθμὸν χίλια διακόσια ἑπτὰ (1.000 + 207) ἀποτελεῖ καλυτέραν ἀριθμητικὴν σχέσιν (πβ. *ὧδ' ἔχει λόγος*², στ. 343) ἢ ὁ ἀριθμὸς τριακόσια (290 + 10) πρὸς τὸν ἀριθμὸν χίλια (793 + 207).

Ἄν παραδεχθῶμεν τὴν ἐν τῷ κειμένῳ ἀντιστοιχίαν τῶν δύο στόλων, τὸ δύσκολον σημεῖον εὐρίσκεται εἰς τὸ πρῶτον μέρος, δηλαδὴ εἰς τὴν φράσιν ὁ πᾶς ἀριθμὸς. Βεβαίως, ἂν ὁ Αἰσχύλος οὐδὲν ἀνέφερε περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑλληνικῶν πλοίων, πάντες οἱ ἐρευνῆται θὰ ἐδέχοντο τὸν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ μνημονευόμενον ἀριθμὸν χίλια διακόσια ἑπτὰ (1.207) τὸν ἀφορῶντα εἰς τὸν περσικὸν στόλον, διότι τὸ μὲν ὁ ἀριθμὸς οὗτος βεβαιούται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου, τὸ δὲ ἡ σημασία τῆς λέξεως *πλήθος* «τὸ πλείστον μέρος, τὸ κυρίως σῶμα» εἶναι ἥδη γνωστὴ εἰς τὴν λοιπὴν ἑλληνικὴν Γραμματείαν³. Δυστυχῶς ὁμοῦς ὁ πᾶς⁴ μετ' οὐσιαστικοῦ ἐν ταῖς Γραμματικαῖς καὶ τοῖς Λεξικοῖς ἀναφέρεται μόνον ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ «ὁ συνολικός...»,

1. Βλ. O. Hiltbrunner, Wiederholungs- und Motivtechnik bei Aischylos. Bern 1950, σ. 42 κ.ε.

2. Τὴν λέξιν *λόγος* ὁ μὲν U. v. Wilamowitz-Moellendorff (Griechisches Lesebuch. II Erläuterungen, I. Halbband, Berlin 1902, σ. 35) μεταφράζει διὰ τοῦ «Verhältnis», τ.ε. «σχέσις», ὁ δὲ Broadhead (ἐνθ' ἀνωτ., σ. 115) διὰ τοῦ «score» («count, tally»), τ.ε. «λογαριασμός, ὑπολογισμός». Ἀντιθέτως ὁ Blomfield (ἐνθ' ἀνωτ., σ. 132, στ. 349) μεταφράζει τὴν φράσιν *ὧδ' ἔχει λόγος* διὰ τοῦ «sic fertur», τ.ε. «οὕτω φέρεται, λέγεται, θυλεῖται». Ἡ ἐρμηνεία ὁμοῦς αὕτη δὲν εὐσταθεῖ, διότι ὁ Αἰσχύλος τοῦτο γράφει ἐκ προσωπικῆς γνώμης καὶ λέγει μετὰ βεβαιότητος : *καὶ γὰρ οἶδα* (στ. 341). «Θεὸν *ὧδ' ἔχει λόγος* ἐνταῦθα σημαίνει «οὕτως ἔχει ὁ ὑπολογισμός, τοιαύτη εἶναι ἡ ἀριθμητικὴ σχέσις (τῶν δύο στόλων πρὸς ἀλλήλους)».

3. Πβ. Ἡρόδ. 1,82,3 7,89,3 8,86· Θουκ. 1,125 4,112,3· Ξεν. Κύρ. Παιδ. 2,4,20.

4. Περὶ τοῦ πᾶς παρ' Αἰσχύλῳ βλ. W. Kiefner, Der religiöse Allbegriff des Aischylos. Untersuchungen zur Verwendung von πάν, πάντα, πάντες und dergleichen als Ausdrucksmittel religiöser Sprache. Hildesheim 1965 (Spudasmata V), σ. 66 κ.ε.

τὸ σύνολον...». Ἐνεκα τούτου δύναται ὁ γερμανὸς φιλόλογος Kierdorf βεβαίως νὰ εἶπῃ : «Μοῦ φαίνεται ἀκατανόητον, πῶς τις ἐκ τοῦ ὁ πᾶς ἀριθμὸς θὰ συναγάγῃ τι ὡς “τὸ κυρίως σῶμα” τοῦτο οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ “ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς”»¹. Ἐὰν ὅμως ἀναλογισθῶμεν, ποῖα μειονεκτήματα ἔχει ἡ γνωστὴ αὕτη σημασία διὰ τὸ ἡμέτερον χωρίον, διερωτώμεθα, μήπως βεβαίως αἱ Γραμματικαὶ καὶ τὰ Λεξικὰ ἐνταῦθα παρουσιάζουν ἑλλειψίν τινα.

Ἐν πρώτοις ἡ ἐπίταξις τοῦ *χωρὶς* ἐνταῦθα μετὰ τὸ *τῶνδε* κατέστησε τὸ ἐν λόγῳ χωρίον ἔτι δυσκολώτερον εἰς τὴν πρώτην ἐρμηνείαν, διότι οὕτω θεωροῦντές τινες ὡς ἐπίρρημα συνέδεσαν τοῦτο πρὸς τὸ ἐπίθετον *ἔκκριτος*. Ἡ ἐρμηνεία «πλὴν τούτων ὑπῆρχον προσέτι δέκα ἐκλεκτά» δημιουργεῖ ἀντίφασιν. Θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσωμεν τὸ *χωρὶς* ὡς πλεονάζον, τὸ μὲν ἔνεκα τῆς ἐρμηνείας τοῦ *τῶνδε* ὡς γενικῆς διαιρετικῆς, τὸ δὲ ἔνεκα τῆς σημασίας τοῦ ἐπιθέτου *ἔκκριτος* «ἐπίλεκτος, διαλεκτὸς» (οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ παράλειψις τοῦ *χωρὶς* κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ἐκείνην), καὶ νὰ ἐρμηνεύσωμεν «δέκα ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἐκλεκτά». Οὕτως ἐρμηνεύουν τινὲς τῶν φιλολόγων. Ὁ Kierdorf μάλιστα προσπαθεῖ νὰ μεταφράσῃ τοῦτο ὡς ἐπίρρημα λέγων «ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν πλοίων ἦτο 300, ἐξ οὗ δέκα ἦσαν ἰδιαίτερος ἐκλεκτά», δηλαδὴ *χωρὶς* = μάλιστα (!)². Τοιαύτης ὅμως ἐπιρρηματικῆς σημασίας τοῦ *χωρὶς* μετ’ ἐπιθέτου οὐδὲ ἐν παράδειγμα ἔχομεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Γραμματείας. Εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Σχολιαστοῦ τὸ *χωρὶς* λαμβάνει τοπικὴν σημασίαν : «*Ἐκ τούτων δὲ δέκα ἦσαν αἱ προηγούμεναι ὡς ἔκκριται καὶ βελτίονες καὶ ταχέαι*». Ἀλλ’ ἡ ἐρμηνεία αὕτη εἶναι λίαν ἐξεζητημένη καὶ δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὴν πραγματικότητα. Εἰς τὸ ἡμέτερον χωρίον πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ οὐχὶ περὶ τῆς παρατάξεως τῶν πλοίων. Ἡ Ἄτοσσα ἠρώτησε «*πόσον δὲ πλῆθος ἦν νεῶν...*» (στ. 334 κ.έ.) καὶ οὐχὶ ποῖα ἦτο ἡ τακτικὴ, ἣν ἠκολούθησεν ὁ ἑλληνικὸς στόλος. Περὶ ταύτης ὁμιλεῖ ὁ ἀγγελιαφόρος εἰς ἄλλο χωρίον τῆς τραγωδίας, ὅπερ περιέχει καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴν ὑπόδειξιν πρὸς λύσιν τοῦ ὅλου προβλήματος. Τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὡς κάτωθι :

*Τὸ δεξιὸν μὲν πρῶτον ἐντάκτως κέρας
ἤγειτο κόσμῳ, δεύτερον δ’ ὁ πᾶς στόλος
ἐπεξεχώρει,...*

400

Ἐνταῦθα δηλαδὴ ὁ ἀγγελιαφόρος περιγράφων τὴν ἔναρξιν τῆς ναυμαχίας ἀναφέρει ὅτι πρῶτον μὲν ἐπετέθη τὸ *δεξιὸν κέρας*, τ.ἔ. ἡ δεξιὰ πτέρυξ τοῦ

1. Kierdorf, ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 67, ὑπόσημ. 1 : «Es ist mir unverständlich, wie man aus ὁ πᾶς ἀριθμὸς etwas wie “Gros” herauslesen will; es heißt nichts anderes als “Gesamtzahl!”...».

2. Kierdorf, ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 67 : «die Gesamtzahl der griechischen Schiffe war 300, davon zehn besonders auserlesen;...».

ἐλληνικοῦ στόλου, ἔπειτα δὲ ὁ πᾶς στόλος ἐπεξεχώρει. Ἡ φράσις ὁ πᾶς στόλος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ διὰ τοῦ «ὄλος ὁ στόλος», διότι ἤδη ἐν τμῆμα αὐτοῦ, τ.ἔ. τὸ δεξιὸν κέρας (= ἡ δεξιὰ πτέρυξ) ἡγεῖτο πρῶτον, ἀλλὰ δέον νὰ σημαίνῃ «ὀλόκληρος ὁ λοιπὸς στόλος, δηλαδὴ τὰ ἐν τῷ μέσῳ εὑρισκόμενα πλοῖα καὶ τὸ ἀριστερὸν κέρας (= ἡ ἀριστερὰ πτέρυξ) τοῦ στόλου, τὸ κυρίως σῶμα, τὸ πλείστον μέρος», σημασία τὴν ὁποίαν ὁ Kierdorf ἀπέκλεισεν ὀριστικῶς διὰ τὸ προκείμενον χωρίον¹, ἐπειδὴ αὕτη μέχρι τοῦδε δὲν ἐτεκμηριοῦτο λεξικογραφικῶς².

Κατόπιν ἐρεύνης περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ ὁ πᾶς καὶ ἐιδικώτερον τοῦ ὁ πᾶς μετὰ οὐσιαστικοῦ εὑρομεν τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν σημασίαν καὶ ἀλλαχού. Παρὰ Θουκυδίδη 4,86,4 οἱ πάντες ἀντιτίθενται πρὸς τὸ οἱ ὀλίγοι: «Οὐ γὰρ ξυστασιάσω ἤκω, οὐδὲ ἂν σαφῇ τὴν ἐλευθερίαν νομίζω ἐπιφέρειν, εἰ τὸ πάτριον παρὲς τὸ πλεόν τοῖς ὀλίγοις ἢ τὸ ἔλασσον τοῖς πᾶσι δουλῶσαιμι». Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἡ δοτικὴ τοῖς πᾶσι σημαίνει «τοῖς πολλοῖς, τοῖς πλείοσι», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀναφερόμενον τοῖς ὀλίγοις³.

Ἔτι ἐγγύτερον τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου τοῦ Αἰσχύλου κεῖται τὸ χωρίον 7,43,2 τοῦ Θουκυδίδου⁴: «παρὰ γαίλας (ἐνν. Δημοσθένης) δὲ ἐντέτε ἡμερῶν σιτία καὶ τοὺς λιθολόγους καὶ τέκτονας πάντας λαβὼν καὶ ἄλλην παρασκευὴν τοξευμάτων τε καὶ ὅσα ἔδει, ἦν κρατῶσι, τειχίζοντας ἔχειν, αὐτὸς (ἐνν. Δημοσθένης) μὲν ἀπὸ πρῶτον ἔπνον καὶ Εὐρυμέδων καὶ Μένανδρος ἀναλαβὼν τὴν πᾶσαν στρατιάν⁵ ἔχώρει πρὸς τὰς Ἐπιπολάς, Νικίας δὲ ἐν τοῖς τείχεσιν ὑπελέλειπτο».

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 367, ὑποσημ. 1.

2. Ἀξιοσημείωτος ὅμως εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ G. E. Benseler, Griechisch-Deutsches Schul-Wörterbuch, 10η ἔκδ. Leipzig 1896, ἐν λ. πᾶς 1), ὁμοίως καὶ 11η ἔκδ. ἐπεξεργασμένη ὑπὸ A. Kaegi, Leipzig 1911, ἐν λ. ὁ πᾶς: «τοὺς πάντας Πέρσας die persische Hauptmacht im Gegens. zu den detachierten Korps, τὸ πᾶν στίφος die Hauptmasse, der dichteste Haufen», δυστυχῶς ὅμως ἄνευ ἐνδείξεως τῶν σχετικῶν χωρίων.

3. Βλ. Fr. Passow, Handwörterbuch der griechischen Sprache, II 1, Leipzig 1852, ἐν λ. πᾶς 4c) «οἱ πάντες, opp. τὸ ἔλασσον, d.h. die Gemeine Thuc. 4,86» καὶ H. G. Liddell-R. Scott-H. St. Jones, A. Greek-English Lexicon, 9η ἔκδ. Oxford 1940 (ἀνατύπ. 1961), ἐν λ. πᾶς B II «οἱ πάντες: but also, the community, opp. οἱ ὀλίγοι Thuc. 4,86».

4. Βλ. σχετικῶς Antonios Papanikolaou, Zur Bedeutung von ὁ πᾶς bei Thukydides 7,43,2. Glotta 48, 1970, 181-184.

5. Ἡ γραφὴ πᾶσαν παραδίδεται ὑπὸ πάντων τῶν χειρογράφων, πλην τοῦ B (= Vaticanus Gr. 126 τοῦ 11ου αἰ.) καὶ δύο νεωτέρων: J. (= Basileensis E III. 4) καὶ K (= Graevianus: Utrecht Gr. 13) τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰ., τὰ ὁποῖα παρέχουν τὴν γραφὴν πρῶτην. Ὁ E. Wölfflin (Hermes 17, 1882, 175 κ.ἔ.) προτείνει τὴν γραφὴν πεζήν, ἀπαντῶσαν εἰς συγγενὲς χωρίον τοῦ Πλουτάρχου (Νικ. 21). Κατὰ τινὰς ὁ E. Fr. Porpo (ποῦ): διώρθωσε τὸ πᾶσαν εἰς πολλήν. Τέλος οἱ J. Classen-J. Steup (Thukydides τόμ. Ζ', VII βιβλίον, 3η ἔκδ. Berlin 1908 [4η ἔκδ. ἀνατύπ. 1963], σ. 107 καὶ 256 κ.ἔ.) διώρθωσαν τὸ

Συγκρίνοντας τὸ κείμενον τοῦτο πρὸς τὸ τοῦ Αἰσχύλου εὐρίσκομεν τὴν αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ *τὴν πᾶσαν στρατιὰν* καὶ τοῦ ὁ *πᾶς στόλος* ἀντιστοιχίαν :

Αἰσχύλου	Θουκυδίδου
Τὸ δεξιὸν μὲν πρῶτον εὐτάκτως κέ- ρας ἤγειτο κόσμῳ, δεύτερον δ' ὁ πᾶς στόλος ἐπεξεχώρει,	τοὺς λιθολόγους καὶ τέκτονας πάντας λαβὼν ἀναλαβὼν τὴν πᾶσαν στρατιὰν ἐχώρει πρὸς τὰς Ἐπιπολάς, Νικίας δὲ ἐν τοῖς τεύχεσιν ὑπέλελειπτο.

Καθ' ἡμᾶς δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ἐρμηνεύσῃ τις (ὡς πολλοὶ ἡμέτεροι καὶ ξένοι πράττουν ¹⁾ ὅτι «ὁ Δημοσθένης λαβὼν τοὺς λιθολόγους καὶ τέκτονας πάντας καὶ... ὅλην τὴν στρατιὰν ἀνεχώρησε πρὸς τὰς Ἐπιπολάς» διὰ δύο λόγους : α) διότι οἱ λιθολόγοι καὶ οἱ τέκτονες κ.τ.λ. ἀνήκον ἀναμφιβόλως εἰς τὴν στρατιὰν, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ χωρίου 6,44,1 τοῦ Θουκυδίδου ², καὶ β) διότι ὁ Νικίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παραμείνῃ εἰς τὰ τεῖχη μόνος, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε μεθ' ἑνὸς τμήματος τοῦ στρατοῦ ἐκείνου. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ εἰπῶμεν ὅτι ἡ φράσις *τὴν πᾶσαν στρατιὰν* δέον νὰ σημαί-νῃ «τὸ πλεῖστον τμήμα τῆς στρατιᾶς ³, τὸ κυρίως σῶμα τοῦ στρατοῦ τὸ προσωρισμένον διὰ τὴν ἀποστολὴν ἐκείνην» ⁴.

Διὰ τῆς σημασίας ταύτης δυνάμεθα νῦν εὐκόλως νὰ κατανοήσωμεν καὶ τὴν γνώμην τοῦ Αἰσχύλου περὶ τῆς ἰσχύος τῶν ἐν Σαλαμῖνι παρατα-

πᾶσαν εἰς πλείστην. Ἀλλ' οἱ πλείστοι τῶν ἐκδοτῶν διατηροῦν ἐν τῷ κειμένῳ αὐτῶν τὴν γραφὴν *πᾶσαν*. Αἱ διορθώσεις τῶν Porro καὶ Classen - Steup ὀφείλονται προφανῶς εἰς τὸ νόημα, ὅπερ τὸ χωρίον ἐνταῦθα ἀπαιτεῖ.

1. Π.χ. οἱ : Νεόφυτος Δούκας (Θουκυδίδου Ὁλόρου περὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου βιβλία ὀκτώ, τόμ. 7ος, ἐν Βιέννῃ 1806, σ. 99) : «αὐτὸς μὲν ἀναλαβὼν πᾶσαν τὴν στρατιὰν», Δυσίας Κουμανταράκης (Θουκυδίδου Πελοποννησιακὸς πόλεμος, Ζ' Ἀθῆναι 1964, σ. 145 κ.ε.) : «παραλαβὼν... ὅλον τὸν στρατόν, ...».

2. «Τούτοις δὲ τὰ ἐπιτήδεια ἄγονσαι ὁκάδες... καὶ τοὺς σιτοποιοὺς ἔχουσαι καὶ λιθολόγους καὶ τέκτονας καὶ ὅσα ἐς τευχισμόν ἐργαλεῖα, πλοῖα δὲ ἑκατόν, ... ξυνηκολούθουν τῇ στρατιᾷ...».

3. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐρμηνεία, ἣν παρέχει ὁ Ἑλευθέριος Βενιζέλος (Θουκυδίδου Ἱστορίαι. Μετάφρασις. Ἐπιμέλεια Στεφ. Ι. Στεφάνου - Κωνστ. Δ. Στεργιοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1968 [;], σ. 376) τοῦ χωρίου τούτου : «τεθεῖς ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ στρατοῦ...». Ἰσως οὗτος ἔσχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν διόρθωσιν τῶν Classen - Steup (*πλείστην*) ἢ συνέλαβεν ὀρθῶς τὸν νοῦν τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου.

4. Πβ. Κ. W. Krüger (Θουκυδίδου Ξυγγραφή, 2ος τόμ., 2ον τευχ., 2α ἐκδ. Berlin 1861, σ. 39, ὑπόσημ. *τὴν πᾶσαν*) : «was eben zu dieser Expedition bestimmt war».

χθεισῶν ἀντιπάλων ναυτικῶν δυνάμεων : τριακόσια δέκα (310) ἦσαν συνολικῶς τὰ ἐλληνικὰ πλοῖα ἔναντι χιλίων διακοσίων ἐπτὰ (1.207) περσικῶν. Οὕτως ἡ ἐρμηνεία αὕτη συμφωνεῖ καὶ πρὸς τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ δὴ καὶ τοῦ Ἡροδότου.

Ἐπομένως τὸ *χωρίς* ἐνταῦθα εἶναι πρόθεσις συντασσομένη μετὰ γενικῆς καὶ ἐπιτάσσεται, φαινόμενον σύνηθες εἰς τὴν ποίησιν¹. Τὸ *χωρίς* ὡς πρόθεσις σημαίνει «ἀνευ, ἐκτός, πλὴν τινος, προσέτι, ἐπὶ πλέον»², ἀπαντῶν συχνάκις εἰς τοὺς ποιητὰς καὶ πεζογράφους³. Ἡ φράσις *τῶνδε χωρίς* ἐπομένως ἐνταῦθα σημαίνει «πρὸς τούτοις, πλὴν τούτων». Τέλος τὰ δ' (στ. 340), *μὲν* - *δὲ* (στ. 341 κ.έ.) λειτουργοῦν συμπλεκτικῶς⁴.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

1. Πβ. π.χ. Σοφ. Αἰ. 158 «καίτοι μικροὶ μεγάλων χωρίς σφαλερὸν πύργον ὄμμα πέλονται». 166 «ἀπαλέξασθαι σοῦ χωρίς, ἄναξ». Εὐρ. Ἄλκ. 367 «μηδὲ γὰρ θανάων ποτε σοῦ χωρίς εἴην τῆς μόνης πιστῆς ἐμοί». Ἰφ. Αὐλ. 728 «μητρὸς τί χωρίς δράσθ', ἄμὲ δρᾶν χρεῶν;».

2. Βλ. R. Kühner-B. Gerth, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache, II I Darmstadt 1963, σ. 402 κ.έ. (§ 421, 4)· E. Schwyzer, Griechische Grammatik. II München 1950, σ. 546· Aug. Wellauer, Lexicon Aeschyleum. 2ος τόμ. Lipsiae 1830-31, ἐν λ. *χωρίς*· G. Dindorfius, Lexicon Aeschyleum. Leiden 1876, ἐν λ. *χωρίς*· G. Italie, Index Aeschyleus. Leiden 1955, ἐν λ. *χωρίς*.

3. Πβ. π.χ. Αἰσχύλ. Προμ. 291· Σοφ. Τραχ. 1.001 κ.έ.· Εὐρ. Μῆδ. 296. Ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ κάτωθι χωρία ἀφορῶντα εἰς ἀριθμοὺς μετὰ τοῦ *χωρίς* : Ἡροδ. 3,91,2 «...ἐπτακόσια προσήμει τάλαντα, ... τούτων τε δὴ χωρίς τοῦ ἀργυρίου... προσήμει ἐπτακόσια τάλαντα». 4,87,1 «Τούτων μυριάδες ἐξηριθμήθησαν, χωρίς τοῦ ναυτικοῦ, ἐβδομήκοντα σὺν ἱππεῦσι, νέες δὲ ἑξακόσαιοι συνελέχθησαν». Θουκ. 1,61,4 «...τρισχίλιος μὲν ὀπλίταις ἐαντῶν, χωρίς δὲ τῶν ξυμμάχων πολλοῖς, ἱππεῦσι δὲ ἑξακοσίοις». Διόδ. Σικελ. 17,66,1 «...θησαυροὺς εὗρεν ἀσήμουν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πλείω τῶν τετρακισμυρίων τάλαντων... Χωρίς δὲ τούτων ὑπῆρχεν ἑννακισχίλια τάλαντα χρυσοῦ χαρακτηρα δαρεϊκῶν ἔχοντα».

4. Πβ. J. D. Denniston, The Greek particles, 2α ἐκδ., Oxford 1954, σ. 370 (i).